

49
Д, 13

14201-

Київський державний педагогічний
інститут ім. М. П. Драгоманова

На прѣвах рукопису

ДАВИДЕНКО Микола Олександрович

ЧАСТКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ
ЇХ СКЛАДУ, ФУНКЦІЇ ТА СЕМАНТИКИ

Спеціальність 10.02.02 – українська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філологічних наук

Київський педагогічний
інститут ім. О. М. Горького
БІБЛІОТЕКА

Київ - 1998

НБ НПУ
імені М. П. Драгоманова

100313005

Робота виконана в Одеському державному педагогічному
інституті ім. К.Д.Ушинського
Науковий керівник - доктор філологічних наук,
професор БІВЗЕНКО С.П.
Офіційні опоненти - доктор філологічних наук,
професор ГРИЦЕНКО П.Ю.
- кандидат філологічних наук,
доцент ГОРОБЕЦЬ В.Й.
Провідна установа - Херсонський педагогічний інститут

Захист відбудеться 18 червня о 14.30 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради К.118.01.03
в Київському державному педагогічному інституті
ім.М.П.Драгоманова, м.Київ-252080, вул.Пирогова, 9

З дисертацією можна ознайомитись
в бібліотеці інституту

Автореферат розісланий 17 травня 1998 року

Вчений секретар
спеціалізованої ради *Винниченко* Винниевська Г.П.

Частки як специфічна частина мови в останні десятиріччя почали привертати увагу лінгвістів. Про це свідчать насамперед праці І.К.Кучеренка¹, Ю.Г.Скиби², В.М.Колодезнев³, І.О.Кисельова⁴, І.Р.Вихованця⁵, К.С.Симонової⁶, Т.М.Ніколаєвої⁷.

У мовознавчій літературі фіксуємо неоднорідний підхід до визначення та функціонування часток у мові й мовленні. Так, І.Р.Вихованець вважає, що частки функціонують як аналітичні синтаксичні морфemi, досить своєрідно визначає статус часток І.К.Кучеренко, об'єднуючи їх у складі як власне часток, так і вигуків.

аналіз публікацій з досліджуваної теми переконує нас в тому, що проблема часток остаточно не розв'язана, не вирішено, зокрема, питання про межі цієї категорії слів, класифікацію їх, береться під сумнів наявність лексичного значення, приналежність до частин мови тощо. В українському мовознавстві частки ще не описувалися з позицій цілісності.

Все вищесказане визначає в к т у в л ь н і с т ь дисертаційної теми.

М е т а р о б о т и - узагальнити фрагментарні, розрізані дослідження часток у комплексну розробку, описати цей розряд слів з діалектикою становлення в мові й мовленні й охарактеризувати його структуру, зміст і функції.

-
1. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. - Видavn. Київ. у-ту, 1964. - Ч.2. - 159 с.
 2. Скиба Ю.Г. Семантика и функции частицы как служебного слова // Курс лекций для студентов-филологов. Кн.3. - Черновцы, 1969. - 67 с.
 3. Колодезнев В.М. О некоторых семантических особенностях частиц и их изучении в современном русском языке // Уч.зап.КалининПИ. - Т.66. - Ч.1. - 1969. - С.223-237.
 4. Киселев И.А. Частицы в современных восточнославянских языках // Автореф. докт.дисс. - М., 1978. - 41 с.
 5. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. - К.: Наукова думка, 1978. - С.244-248.
 6. Симонова Е.С. Формирование состава и развитие функций модельных частиц в украинском языке // Автореф. канд. дисс. - К., 1982. - 28 с.
 7. Николаева Т.М. Функции частиц в высказывании /На материале славянских языков/. - М.: Наука, 1985. - 169 с.

Ця мета передбачає розв'язання таких завдань:

1. Розкрити специфіку частки як у мікросистемі службових, так і самостійних частин мови.
2. Визначити статус частки серед частин мови.
3. З погляду найновіших досліджень дати науково обгрунтоване визначення часток /хай і робоче/.
4. Виявити кількісний склад часток.
5. Здійснити опис часток у функціонально-семантичному плані.

М е т о д и д с с л і д ж е н н я . При дослідженні фактичного матеріалу використовувався списовий метод, який передбачає спостереження, узагальнення і класифікацію матеріалу, а також статистичний і зіставлювальний методи при виявленні кількісного складу часток.

М а т е р і а л о м для дослідження стали художні тексти українських письменників кінця ХУІІ - ХХ століть, з яких нами дібрано близько 100 000 прикладів вживання часток, найбільш типові з яких введено до тексту дисертації.

Н а у к о в е н о в и з н а дослідження полягає у здійсненні на широкому фактичному матеріалі першої спроби цілісної і комплексної характеристики часток української мови, в теоретичному узагальненні дотеперішніх праць про частки як специфічну частину мови. У практичному аспекті вперше здійснено повний опис часток з виявленням їх кількісного складу, особливостей семантики та функцій.

П р а к т и ч н е ц і н н і с т ь роботи полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані під час проведення лекцій і практичних занять у вузах, при веденні спецкурсів з лінгвістики і стилістики тексту, психолінгвістичних основ усного мовлення, в розділах лексикології, семасіології і синтаксису, у процесі написання курсових та дипломних робіт, а також з учнями загальноосвітніх шкіл у гуртковій та позакласній роботі.

А п р о б а ц і я роботи здійснювалась на звітних наукових конференціях викладачів Одеського державного педагогічного інституту ім. К.Д.Ушинського, на міжвузівських конференціях, присвячених вивченню творчої спадщини Т.Г.Шевченка, М.М.Коцюбинського, Я.А.Коменського, проблемам дитячої літератури. Матеріали дослідження використовувались також під час виступів перед учителями на обласних курсах підвищення кваліфікації учителів.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, двох розділів, висновків, списку творів художньої літератури, що стали джерелом дослідження, списку наукової літератури, списку прийнятих скорочень.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, її новизна, мета та завдання роботи, матеріал дослідження, визначаються проблемні питання, які виносяться на захист, зокрема:

1. Складний і суперечливий шлях осмислення і характеристики часток виправдовує виділення їх у своєрідну службову частину мови.

2. Для повнішого і об'єктивного осмислення часток слід опиратись на їхню комунікативно-прагматичну функцію в процесі безпосереднього /усного/ і відстороненого /писемного/ спілкування.

3. Висока вживаність часток підтверджує природний потяг людини до інтенсифікації й актуалізації мовлення для більш ефективного самовираження і впливу на співбесідника.

4. Слід погодитись з думкою А.А.Мецлера¹ про причетність до категорії модальності всіх видів і підвидів часток, і, водночас, про доцільність виділення в самостійний розряд часток модальних.

5. Аналіз наукової літератури про частки переконує нас в тому, що їх не варто вилучати з системи частин мови і наділяти статусом аналітично-синтаксичних морфем, незважаючи на співвіднесеність їх з іншими частинами мови та морфемами.

Перший розділ дисертації "З історії вивчення часток" присвячений розгляду таких питань: 1. Становлення категоріального терміну "частка". 2. Монографічні /комплексні/ дослідження часток. 3. Аспектні дослідження часток у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві. 4. Категорія модальності як важлива і дотична галузь до осмислення часток. 5. Проблема визначення і класифікації часток.

І. З точки зору сучасної граматичної термінології термін "частка" /"частини"/ вперше запропонував М.І.Греч², маючи на увазі прийменник. В українській же термінології цей термін був рекомендований у 1926 р.³ державною правописною комісією і утвердився в

1. Мецлер А.А. Структурные связи в тексте /Парентезные конструкции/. - Кишинев: Штиинца, 1987. - 144 с.

2. Греч Н. Практическая российская грамматика. - Спб., 1835.

3. Москаленко Н.А. Нариси історії української граматичної термінології. - К.: Радянська школа, 1959. - 224 с.

правописі 1933 року. Довгий час, як відомо, у мовознавчій літературі він уживався у двох значеннях: широкому й вузькому. В широкому значенні під "частками" /збо частковими словами/ розумілися не лише власне частки, а приименники, зв'язки, тобто всі службові розряди слів. У вузькому розумінні термін "частка" почав уживатись з кінця XIX століття. У подальшому більшість граматик підводять їх під родове поняття "службові слова", "службові частини мови", "неповнозначні частини мови" і т.д.

2. Найбільш помітні монографічні дослідження часток пов'язані з іменами В.В.Виноградова¹, Л.М.Чистякової², Г.І.Чирви³, Ю.Г.Скиби⁴, І.О.Кисельова⁵, Т.М.Ніколаєвої.

В.В.Виноградов у відповідному розділі своєї праці узагальнив величезний фактичний матеріал про частки, дав їм визначення, описав значення і функції різних груп часток, здійснив їх класифікацію.

На початку 60-х років комплексне вивчення часток цілеспрямовано здійснюється з позицій їхньої функції, своєрідної семантики, класифікації та походження. До числа найбільш вагомих досліджень про частки можна віднести і працю Н.Ю.Шведової. Йдеться про її розділ у російській граматиці⁶. Синтаксичність підходу привела дослідницю до розуміння часток як чисто граматичних /синтаксичних/ елементів, які своїм значенням зобов'язані особливостям структури речення.

1. Виноградов В.В. Русский язык /Грамматическое учение о слове/. - М.: Высшая школа, 1972. - 614 с.

2. Чистякова Л.С. Частицы в современном русском литературном языке // Автореф. канд. дисс. - Л., 1949. - II с.

3. Чирва Г.И. Частицы в современном украинском языке // Автореф. канд. дисс. - К., 1950. - 16 с.

4. Скиба Ю.Г. Семантика и функции частицы как служебного слова. - Кн.3. - Черновцы, 1969. - 67 с.

5. Киселев И.А. Частицы в современных восточнославянских языках // Автореф. докт.дисс. - М., 1977. - 41 с.

6. Р у с с к а я грамматика. Гл. ред. Н.Ю.Шведова. - М.: Наука. - 1980. - Т.1.

Природа і функції часток, закономірності їх виникнення і розвитку з позицій комунікативної і прагматичної лінгвістики розглядаються в монографічному дослідженні Т.М.Ніколаєвої. В роботі на матеріалі одинадцяти слов'янських мов характеризуються функції часток у висловлюванні. Спеціальні підрахунки часток за даними етимологічного словника службових слів, які подаються в дослідженні, у значній мірі увиразнюють походження часток. Кількісна структура часток слов'янських мов, починаючи із старослов'янської, розглядається в органічній єдності зі структурою висловлювання.

Значний інтерес становить думка дослідниці про те, що уважний аналіз функціональної семантики частки дає право на висновок, що у будь-якої частки є своє значення.

Виразним з прагнення автора підвести читача до думки про безпосередність опису часток як елементів мовної структури.

Важливим етапом у річці монографічного дослідження часток є праця І.О.Кисельова. Вступавши в дискусію з О.О.Шахматовим, О.М. Гвоздевим, які стверджували, що для часток характерним є лише граматичне значення, автор вважає, що "слід говорити не про відсутність лексичного значення часток, не про зменшену значимість їх, а про своєрідність лексичного значення, його рухомість, про різні ступені значимості різних розрядів часток чи навіть різних часток у межах одного розряду" /с.7/. Нем імпонує такий підхід. Істинним є висновок, що формування часток в українській і білоруській мові пов'язане з народною розмовною мовою. Більшою мірою, ніж у російській.

З. Серед аспектичних досліджень на перше місце виступають праці про модельні частки, зокрема - К.С.Симонової та Н.П.Гальони¹, а в російському мовознавстві - Н.О.Широкової², Д.С.Светлишева³, І.О.Кисельова⁴, в яких описуються окремі розряди часток.

1. Гальона Н.П. Функції модельних часток //Укр.мова і літер. в школі. - 1990. - № II. - С.23-28.

2. Широкова Н.О. Сравнительные частицы в современном русском литературном языке //Уч. зап. Казан. у-та. - 1957. - Т.117. - Кн.2.- Вып.1. - С.100-106.

3. Светлышев Д.С. Состав и функции эмоционально-экспрессивных частиц в современном русском литературном языке //Автореф. канд. дисс. - М., 1955. - 19 с.

4. Киселев И.А. Указательные частицы в русском и белорусском языке // Автореф. канд.дисс. - Минск, 1966. - 19 с.

Характеризуючи модельні частки, що функціонують в сучасній українській літературній мові та діалектах, К.С.Симонова помічає виразну тенденцію до збільшення їх кількісного складу. Вона приєднується до переважачої на сьогодні думки про доцільність виділення трьох семантико-функціональних розрядів часток: 1/ логіко-семантичних; 2/ модельних; 3/ емоційно-експресивних. Ми підтримуємо такий підхід, не забуваючи водночас про багатозначність і поліфункціональність часток, про взаємодію модельних часток з іншими розрядами і групами часток. Погоджуємось ми також з виділенням об'єктивної модельності /в якій переважають два компоненти думки: ствердження і заперечення/ і суб'єктивної /в якій засвідчується сумнів чи невпевненість мовця щодо достовірності висловленого, а відтінками ірреальності, гіпотетичності/. К.С.Симонова прагне з погляду комплексності всебічно обґрунтувати статус модельності і модельних часток. Сильною стороною роботи є обраний метод- органічне поєднання синхронії з діакронією.

Робота Н.П.Гальони має чітко виражений практичний ухил. У ній широко і досить індивідуалізовано охарактеризовано гіпотетичні частки *н а ч е, н і б и, б у ц і м* та інші. Йдучи за іншими дослідниками, Н.П.Гальона справедливо вважає, що слід відмовитись від традиційного погляду на частки, що "розглядаючи частки серед неповнозначних слів, не можна ігнорувати властивого їй особливого лексичного значення". Згодні ми з думкою дослідниці про те, що в реченнях і висловлюваннях багаті функціональні відтінки органічно поєднуються з емоційно-експресивними.

Предметом вивчення Д.С.Светлишева та І.О.Кисельова у сучасній російській мові є розряди емоційно-експресивних і вказівних часток. Дослідники розмежовують їхні функції і значення в синтаксичних конструкціях різного типу.

Поки що поодинокими є публікації, присвячені вивченню часток в говорах і діалектах.

В окремих статтях і методичних матеріалах аналізуються частки *б ы л о, д а ж е, ж е / ж /, н у и, о / о й /* та інші. Чимало публікацій про семантику і функції заперечних, вказівних, підсилювальних часток описуються в науковій літературі /назви праць подано в кінці дисертації у розділі "Список наукової літератури"/.

Помітним явищем в історіографії часток є, на нашу думку, стаття В.М.Колодезнев. Її автор узагальнює як комплексні, так і аспектні дослідження часток, зберігаючи принцип історизму, традиції, орієнтуючись на органічне поєднання теорії і практики.

4. Очевидним є факт, що вивчення часток перебуває у взаємозв'язку з осмисленням категорії модальності в загальнотеоретичному аспекті. З часу виходу узагальнюючої праці В.В.Виноградова, найповніше викладено погляди вчених на природу модальності в праці А.А.Мешлера. В розділі "Модальність висловлювання і модальність тексту" автор дослідження аналізує погляди вчених Л.Є.Єрмолаєвої, В.Г.Адмони, Г.А.Золотової, І.Р.Гальперина. Він вважає, що модальність речення є ознакою всього змісту висловлювання, його семантичною, а не структурною ознакою.

В дисертації аналізуються також праці вчених, що досліджують природу модальності /В.Ф.Шабаліна¹, С.П.Беззенко², А.М.Бордович³, М.С.Черткова⁴, Е.О.Нушикян⁵/.

5. У роботі аналізуються існуючі в лінгвістичній літературі визначення часток. Зазначається, що вихідною точкою для багатьох дослідників, включаючи авторів підручників, є виноградівська дефініція часток: "Частками називаються класи слів, які звичайно не мають самостійного реального значення, а вносять, головним чином, додаткові відтінки в значення інших слів або ж служать для вираження різного роду граматичних /в звідси, і логічних, і експресивних/ відношень"⁶.

1. Шабаліна В.Ф. Роль частиц в вираженні модальних значень в русском языкe // Уч. зап. ПоліцкПІ. - Вип.І. - Минск, 1958. - С.179-192.

2. Беззенко С.П. До питання про модальні слова в українській мові // Наук. зап. Ужгород. у-ту. - Т.37. - 1959. - С.188-191.

3. Бордович А.М. К вопросу о модальных словах и их семантических разрядах // Уч. зап. МинькПІ. - 1966. - Вип.6. - С.331-346.

4. Черткова М.С. О функционально-семантическом соотношении модальных слов с частицами и союзами // Уч. зап. МГПИ. - 1970. - № 332. - С.261-278.

5. Нушикян Э.А. Типология интонации эмоциональной речи. - Киев-Одесса: Вища школа, 1986. - 167 с.

6. Курс сучасної української літературної мови /За ред. Л.А.Булаховського. - К.: Радянська школа, 1951. - Т.І. - С.335.

У дослідженні подано також визначення частки Н.Ю.Шведовою, Л.І.Колмійцем¹ та Л.П.Федоренко².

Автор даної роботи в поняття "частка" вкладає такий зміст: Частка - це своєрідна службова частина мови, в межах якої розряди і групи об'єднані комунікативно-прагматичною функцією, підсилюють у процесі спілкування слова, словосполучення і речення, надаючи їм тих чи інших ситуативно-контекстуальних суб'єктивно-модальних відтінків. У ряді випадків ці відношення поєднуються з функцією модифікації дієслівних категорій та функціональних типів речень. Одним словом, це - своєрідні інтенсиви, прагматексеми.

Розглядаючи питання класифікації часток, азначимо, що ця проблема винятково складна і до кінця не розв'язана. Більшість класифікацій є робочими і потребують доопрацювання. Робочою є й наша класифікація, згідно з якою ми виділяємо в дисертації такі розряди часток: 1. Частки, що актуалізують семантику висловлювань та їх частин, вносячи додаткові семантичні та емоційно-експресивні відтінки. 2. Модальні частки. 3. Емоційно-експресивні частки. 4. Словотворчі частки. 5. Формотворчі частки.

Другий розділ має назву "Склад часток, їх розряди і функціонально-семантична класифікація".

В межах першого розряду аналізуються такі частки:

1. Вказівні частки /т е н, о н, о н- о н, о н- о н- о н, о н д е, о н о, о н н о, о с а, о т, о с ь, о т о, о т с е, о т т о, о т щ о, о ц е, о с ь щ о, т о, т о т о, с е, ц е /.

2. Означальні частки, серед яких виділяються дві підгрупи: а/к і л ь к і с н о - о з н а ч а л ь н і / л е д в е н е, м а й ж е, м а л о н е, т р о х и н е, ч и н е /; б/в и з н а ч у в а л ь н і /в л а с н е, п р о с т о, р і в н о, с а м е, т о ч н о, я к р а з /.

3. Видільні частки, серед яких виділяються дві підгрупи: а/о б м е ж у в е л ь н о - в и д і л ь н і / б о д а й, в с ь о г о - н а - в с ь о г о с, ж е / ж /, і / й /, л и ш е / л и ш /, л и ш е н ь, н а в і т ь, о н с, о т, п р о с т о, т і л ь к и, х і б а, х о ч / х о ч а /; б/п і д с и л ь в а л ь -

1.Сучасна українська літературна мова. Морфологія /За ред. акад. І.К.Білодіда. - К.: Наукове думка, 1969. - С.501.

2. Федоренко Л.П. Русский язык. У-УІ кл. - М.: Просвещение, 1969. - С.287.

но-видільні /в, а дже, аж, було, воно, в прост, все /усв/, геть, геть-геть, да, давк, десь, дедвлі, же /ж/, і /й/, коли, ледь, ледве, лише /лиш/, лишень, навіть, навпаки, но, ну, о, ой, ож, он, отже, ось, ото, отож, оце, отут, ох, пак, попросту, просто, -с, се, саме, га, таж, таже, так, собі, там, тве, ти, то, того, тож, туй, туй-туй, уже /вже/, хоч /хоча/, це, ще/.

II. Модальні частки. У межах цієї групи виділяються такі підгрупи: 1. Модально-вольові частки /ану, би /б/, давай, давайте, ну, кумо /нум, нумте/, хай, нехай/. 2. Власне модальні частки /далебі, десь, ледве /ледви/, тобто, хібв, хоч /хоча/. 3. Порівняльні частки /буцім, буцімто, мов, мовби, мовбиго, наче, начеб, начебто, ніби, нібито, себто, тобто, цебто/. 4. Стверджувальні частки /авжеж, ага, вмінь, ето, етож, аякже, гарезд, добре, еге, згодав, зрозуміло, ну, прекрасно, розуміється, так, таки, такто, то-то, угу /умгу/. 5. Питвальні частки /а, або, але, га, ага, за /що за, що то за/, невже, ну, справді, так, хібв, чи, що, як/. 6. Заперечні частки, в межах яких ми виділяємо: а/ власне заперечні /не, ні, вні, вні-ні, ні-ні, ні-ні-ні/; б/ контекстуальні та ситуативні /авжеж, ага, аякже, еге, да, твм, твж/.

III. Емоційно-експресивні частки, в межах яких виділяються: а/ емоційно-експресивні частки /вч, іч, куди, от, ото, таке, то-то, хібв, що /то /зв, як, який/; б/ підсилювальні частки /в, а дже, вже, же /ж/, і /й/, лише /лиш/, лишень, ой, ох, просто, таж, твм/.

IV. Словотворчі частки /будь-, небудь, кезнав-, хтозна-, бозна-, -завгодно, -сь, де- /де/, не-, ні-, -би /б/, -то, -же /ж/, -таки.

V. Формотворчі частки /би /б/, бодай, був /була, було/, хай, нехай/.

1.1. В к в з і в н і частки набрали поширення переважно в розмовному мовленні та в діалогічному жанрі. Серед названої групи найпоширенішими за частотою вживання є частки ОН, ОСЬ. Частка ОН вказує на щось відделене: А о н з-за гая виглядає стовок неначе полотно /Т.Шевченко/; - на якийсь факт чи подію: О н до тебе восени прийдуть старости. Готуй рушники /І.Нечуй-Левицький/; - вживається при висловленні наказу, спонукання, прохання: Піди о н краще та подивися, що хвоя доня робить на винограднику!.. /М.Коцюбинський/.

Частка ОСЬ вказує на особи чи предмети, які знаходяться ближче чи поруч. Для неї характерні такі значення: -живається при вказуванні на когось, що-небудь: О с ь могила козацька, це місце колись звалось Скарбне /О.Гончар/; - на предмет, який кому-небудь передають чи пропонують: - О с ь тобі, лицарю, грамотка моя, - лагідно проказав Гермаш, простягаючи загорнену в сувій грамоту козакові /Н.Рибак/; - при уточненні або конкретизації обставин: О с ь де зійшлись! - каже той, пізнавши Василя /П.Куліш/.

Близькими за значенням до часток ОН, ОСЬ є частки ОТ, ОТО, ОЦЕ, ТО.

За сферою вживання вказівні частки можна поділити на такі групи: а/ загальноживані, які характерні як для літературної, так і діалектної мови /о н, о т, о с ь, о т о, т о, ц е/; б/ розмовно-просторічні /о н д а, о н д е ч к и, о с ь о с ь о, о с і с ь о, о с ь д а/; в/ діалектні чи літературні з відтінком архаїчності /с е, с и/, о т с е/; г/ рідковживані /о н н о, о т т о/.

Наведені і в міру можливості прокоментовані словникові статті засвідчують, що основне функція вказівних часток - вказувати на предмети, особи, явища, події тощо, які перебувають на певній відстані або ж з позицій адресанта заслуговують на особливу увагу. Нерідко вони вступають в сполучення з іншими частками, утворюючи нерозкладні синтаксичні сполуки типу: о с ь в о н о щ о, о н в о н о як та інші, уживаючись також у функції емоційно-експресивних, тобто підсилювальних. Місцезнаходження вказівних часток на рівні комунікативно-синтаксичному довільне.

1.2. О з н а ч а л ь н і частки вживаються для підсилення, увиразнення повнозначних слів у складі вольової позиції промовляючого: Тим часом Ілько л е д в е н е на всю вулицю розказував, що він працює коло бетономішалок /Гр.Тютюнник/; Я нічого не думаю, а п р о с т о милувався кривидом /М.Коцюбинський/; С а м е про це я хотів би тобі сказати /С.Скляренко/.

В цілому означальні частки близькі до прислівників. У зв'язку з цим можна констатувати, що вони певною мірою зберігають зв'язки з останніми і їх можна назвати ще прислівниками-частками. Як і вказівні, вони набувають відтінку видільних та підсилювальних часток. Місцезнаходження їх у реченні довільне.

І.З. Серед видільних часток найпоширенішою є частка ТІЛЬКИ /група обмежувально-видільних/ та частки І /И/, ОСЬ, ОТ /група підсилювально-видільних часток/: Один т і л ь к и Карпо не брав участі в цьому концерті /В.Винниченко/; Тут будемо й почувати, - сказав він дружині /С.Скляренко/; О т тобі й гора безсмертно. Ду-мав вічно жити, Аж приходитьсь до неї Голову схилити /С.Руденський/; Сидимо ми біля млина, бідкаємось. Як о с ь хлопчики, що там купе-лися, витягли з-під млинового колеса щупака /З.Тулуб/.

Видільні частки виражають обмеження чи виділення в процесі формування речень-висловлювань переважно другорядних членів речення. Більш поширені - підсилювально-видільні частки. Місцезнаходження видільних часток довільне, за винятком -С, О-, НО-.

Видільні частки в цілому не позбавлені модельного значення та емоційно-експресивних відтінків. На початку речення вони нерідко виконують роль своєрідного детермінанта.

II. М о д а л ь н і частки становлять порівняно велику групу і виражають спектр таких семантичних і емоційних відтінків як сумнівів, припущення, спонування, заперечення тощо. За кою ікативно-прагматичною функцією в реченнях-висловлюваннях серед них можна виділити дві групи. У складі першої: а/м о д а л ь н о - в о л ь о - в і; б/в л а с н е м о д а л ь н і; в/п о р і в н я л ь н і. У складі другої - а/с т в е р д ж у в а л ь н і; б/п и т а л ь - н і; в/з а п е р е ч н і. Останні вживаються для оформлення різних типів речень: розповідних, питальних, окличних, спонукальних.

II.І. М о д а л ь н о - в о л ь о в і частки уживаються переважно для вираження сумніву: Гнат обійшов увесь двір, заглядав по всіх кутках - теляти нема. Гната взяла тривога. А н у ж де земеране, дурне, під тином? /М.Коцюбинський/; - підсумку роздумів: - Н у, батько нічого собі, - тільки дивиться не на Чайченка, а через його голову згори... /М.Вовчок/; Х а й це була коротка, блискавична зустріч на фронтних дорогах, та в душі вона залишилась на все життя /О.Корнійчук/.

Окремі модельно-вольові частки би /б/, да й /д а в а й, да в а й т е/, н у м, х а й, н а х а й близькі до формотворчих часток.

II.2. В л а с н е - м о д е л ь н і частки вживаються у значенні можливості виконання дії: - А ч е й т а хвилина, О т е золотинка і з часом би знов злилась, заткалась би знову в живу основу і барвами зайнялась /І.Вирган/; - для вираження здивування: - Т о б т о тобі аж нічого-нічого і сінько? - якомога байдуже й навіть несмішкுவато кидє він /В.Винниченко/; - виражає вигнання, припущення з якогось приводу: ...Х і б а у ворожки, завважив один з молодших /Л.Мартович/.

II.3. П о р і в н я л ь н і частки уживаються для вираження непевності у достовірності висловленого: Вся громада стояла м о в б е з д у х у /І.Франко/; - сумніву, достовірності щодо висловленого в реченні: На обрії, з-під великої хмари, щ о н а ч е поспішала на захід, прослизнула вузьенька смужка світла /Л.Первомайський/; - при вираженні сумніву, узагальнення висловленої думки: - Так с е б т о я брешу? - тут Вовк гукнув йому /Л.Глібов/.

Окремі групи часток близькі за значенням: м о в - м о в б и - м о в б и т о; н а ч е - н а ч е б - н а ч е б т о; н е м о в - н е м о в б и - н е м о в б и т о; н е н а ч е - н е н а ч о б т о; н і б и - н і б и т о; с е б т о - ц е б т о - т о б т о.

II.4. С т в е р д ж у в а л ь н і частки уживаються переважно для ствердження якої-небудь думки і виражають згоду, підтвердження тощо: /Михайло:/ А ви будете обидві? /Панас:/ А в ж е ж /М.Старицький/; А г а, а г а, - згідливо мовив голова сільради, хоча й не все вгамив /Є.Гуцало/; Т а к! Жити і любити, ненавидіти, їсти. Сміятись, прагнути спалити кораблі! /М.Рильський/.

Найпоширенішою серед стверджувальних часток є частка т а к. У значенні частки ТАК вживається переважно більшість стверджувальних часток: а в ж е ж, а т о, а т о ж, а я к ж е, у г у.

II.5. П и т а л ь н і частки вживаються як допоміжний засіб при оформленні питальних речень з відтінком здивування, недовіри: Т е н е в ж е ж ми про пісіку збули?! - Здивувався голова /О.Вишня/; - служать спонуканням до відповіді: - Н у, а вона? - напружено спитала Настя /З.Тулуб/; підсилюють запитання: А ти, мабуть, багате світу об'їхав? Г е ж? - перейшов Кузько на свою любиму тему /Г.Тютюнник/; - уживається як відгук на звертання, або при переппи-

туванні непочутого: - Г а, Максиме, чуєш; слухай мені сюди!? - запитав він свого побратима /Н.Рибак/.

II. б. З а п е р е ч н і частки вживаються для вираження заперечення. Найпоширенішими частками цієї групи є НЕ, НІ. Інші ж частки є їх варіантами, це - с н і, а н і-н і, н і-н і. Частка НЕ, вживаючись перед присудком, виражає повне заперечення, а в позиції перед іншими членами речення - неповне: Н е повертався тільки Карпо /З.Тулуб/; Н е багряницею, не золотом - Живою кров'ю він кипить, Тому його людським кіотом По віки лічні не вмістить /М.Рильський/. В дослідженні серед заперечних часток виділяються дві підгрупи: а/ власне заперечні; б/ контекстуальні і ситуативні частки. В значенні контекстуальних і ситуативних виступають переважно стверджувальні частки, які, залежно від контексту, можуть вживатись як заперечні: - А я к ж а, дуже ти їй потрібний, - мотав головою Васюков.. Надрукує карточку і бувей здоров /Л.Первомайський/; Б г е, і учора казали "дам бублика", і позавчора /М.Кропивницький/.

Отже, модальне значення часток виступає в переважній більшості стосовно всього речення-висловлювання. Особливо це характерно для речень з частками /х і б а, н е в ж е, щ о з а/, з частками модально-вольовими /в н у, д в й, н у м о, х в й/, стверджувальними /т а к, а в ж е ж, в т о ж /, заперечними /н і, а б і/.

Якщо вказівні частки засвідчують, як правило, ефект, так би мовити, вмотивованої присутності, то модальні - внутрішніх збуджень і внутрішньої присутності. Вважаємо за доцільне підкреслити, що у власне модальних часток аспект формотворчий органічно поєднується з комунікативно-прагматичним. Окремі порівнювальні частки можуть вживатись в різних стилях мови. Так, частки я к, н а ч е характерні в основному для розмовного стилю, а м о в, н е м о в - літературно-художнього.

Оскільки в широкому розумінні модальне значення з позиції категоріальної модальності характерне для всіх груп і підгруп часток, модальні частки вимагають особливо пильної уваги. Адже модальність, як категорія, є об'єднуючою семою стосовно всіх розрядів часток.

У межах модальних часток досить помітною є тенденція до ситуативно-контекстуальної омонімічності і полісемантичності. Це стосується передусім часток а, н у, а в ж е ж, е г а. Останні,

до всього, разом з деякими іншими стверджувальними частками нерідко стимулюють емоційно-зацікавлений діалог між співбесідниками.

Ш. Е м о ц і й н о - е к с п р е с и в н і частки підкреслюють емоційну сторону мовлення, посилюють його виразність. Серед емоційно-експресивних часток виділяються дві підгрупи: а/ емоційно-експресивні частки; б/ підсилювальні частки. Емоційно-експресивні частки вживаються для вираження захоплення чи незадоволення: Я к ба г а т о в а ж а т ь д л я т в о р ч о ї х у д о ж н ь о ї н а т у р и в р а ж н н я д и т и н с т в а ! /О.Гончар/; - п р и в и с л о в л е н н і с у м н і в у в а д і й с н е н н і б а ж а н о г о : К у д и й о м у в ж е д о Р и м у ? Х і б а я к з д о х н е ч о р т у р о в і /І.П.Котляревський/; - щ о б п р и в е р н у т и у в а г у н а к о г о - , щ о - н а б у д ь : П а ц о к т и л о в и й , - н е д о б р е п о д у м а в , к о л и п е р е с т у п и в п о р і г . А ч я к п о к а з у е з у б и /Д.Мищенко/.

Підсилювальні частки не виражають додаткових семантичних відтінків, а лише підсилюють емоційну сторону мовлення: Я к и м ж е с п р а в д і п р е к р а с н и м і о с я й н и м б у д е н а ш д е н ь н а о н о в л е н і й з е м л і ! /О.Довженко/; - Я р и н о ! А н е с і т ь ш в и д ш е в о д и , б о д і ж е п о р о ж н я ! /М.Кочубинський/.

Отже, група емоційно-експресивних часток за значенням близько до вигуків, проте на відміну від них частки виражають перехідний емоційний момент. Вони можуть також вступати в логічні зв'язки з членами речення. Їх слід вважати компонентами того чи іншого члена речення, з яким вони логічно пов'язані, значення яких вони посилюють, уточнюють, збагачують додатковими емоційними відтінками. І, нарешті, зв'язок між емоційно-експресивними частками і реченням менш тривалий, ніж між вигуками і реченнями.

Характерними особливостями емоційних часток слід вважати такі:
- в основі лексичної значимості їх лежить емоційний відтінок;
- емоційні частки можуть виступати зі значенням еквіваленту речення;
- як правило, емоційні частки знаходяться на початку речення;
- емоційні частки можуть посилювати емоційно-семантичну виразність будь-якого члена речення;
- вони можуть вступати в різні сполучення з іншими частками.

ІУ. С л о в о т в о р ч і частки вживаються для творення нових слів. В сучасній українській мові вони використовуються переважно для творення неозначених займенників та прислівників. Ряд часток, крім того, використовуються і для творення інших частин мови.

Серед словотворчих часток за їх функціями виділяємо такі:

1. Частки, що служать для творення неозначених займенників та прислівників: а б и-, а н і-, б о з н а- /б о г з н а-/ , б у д ь-, - н е б у д ь, д е-, к а з н а-, - з а в г о д н о, - с ь, х т о з- н а-, ч о р т з н а-.

2. Частки, за допомогою яких творяться заперечні займенники та прислівники: н е-, н і-, а н і-.

3. Частки, за допомогою яких творяться сполучники: - б и /б/, - ж е /ж/.

4. Частки, за допомогою яких творяться прислівники: о н-, о с ь-.

5. Частки - б о, - н о, - т о, - т а к и, що підсилюють значення слова, якого стосуються.

В дослідженні характеризуються також с а м о с т і й н і та н е с а м о с т і й н і частки. Самостійні частки можуть вичленовуватись з новостворених слів і займати довільну позицію, в несамотійні вживаються лише у складі слова, до якого вони приєднуються: н е-, н і-, - б и /б/, - д е /д е-/.

У. Ф о р м о т в о р ч і частки вживаються для творення аналітичних форм умовного та наказового способу. Частки б и /б/, крім того, вживаються і для утворення аналітичної форми минулого часу умовного способу: Я зайчика зустріла, дрімав він на горбку, Була б його спіймала - зозуля ізлякала: ку-ку /П.Тичина/.

Частки х а й, н е х а й - рівнозначні. Вони вживаються для утворення аналітичної форми наказового способу і виражають дозвіл, згоду, побажання тощо: Х а й рвуть залізом жили й груди, а я клянусь своїм життям, що Батьківщині вірно буду й плюю в обличчя ворогам /В.Сосюра/; Н е х а й же вічно живе велике наше товариство /О.Довженко/.

Частки б у в, б у л а, б у л о вживаються для творення передминулого чи давноминулого часу: Микита Григорович, старший брат поета, спробував б у л о привчити його /Шевченка/ до господарювання, але всі зусилля його були даремні /Спогади про Шевченка/.

Формотворчі частки, які вживаються для творення ступеневих форм прикметників і наближаються до морфем /н а й-, щ о-, я к/, - с я, що фактично перейшла в розряд постфікса, а також іншомовні частки /в а н-, д е-, ф о н- та інші/ в дослідженні не аналізуються.

З наведених загальних конструктивних позицій можна зробити такі конкретні висновки:

1. Труднощі у визначенні природи, складу і класифікації часток пов'язані з тим, що в практиці лінгвістичних і лінгвістичних досліджень усі службові частини мови і, зокрема, частки, зв'язно відсторонені від синтаксичного рівня, усіх аспектів комунікативного синтаксису, без додаткового осмислення органічної залежності висловлювання в процесі його формування від денотата, адресанта і адресата.

2. Різномічне осмислення часток на вищому рівні зумовлюється підвищеною увагою до модальності в широкому і вузькому розумінні, виділенням в окремий розряд модальних слів та усвідомленням їхнього зв'язку з частками. Слід відзначити при цьому помітне зростання в останні десятиліття функціонально-семантичного підходу до вивчення мови і мовлення, впровадження в практику лінгвістичних досліджень таких відгалужень як лінгвостилістика, соціолінгвістика.

3. Одним із недоліків попередніх досліджень було те, що у більшості випадків після часто повторюваного традиційного визначення часток, автори статей, посібників і підручників переключали свої зусилля на їхню класифікацію, закріплюючи монопольне положення того чи іншого розряду, відсторонюючись від об'єднуючих рис. В результаті уявлення про природу часток і своєрідність граматичного значення їх нерідко розсіювались.

4. Зважаючи на те, що виникнення і життя часток невіддільні від невимушеного безпосереднього спілкування, діалогічного емоційно-розумового напруження, від функції впливу, вважаємо цілком законним переважання їх у стилях розмовному і художньому, у жанрах лірико-гумористичних і сатиричних.

5. Створюючи колорит невимушеності, відтак непередбаченої імпровізованої розповіді чи репліки, частки водночас інтимізують відношення між співбесідником, автором і читачем, мовцем і слухачем.

6. Подана в дисертації класифікація часток, яка опирається на досвід попередників, носить пошуковий робочий характер. Хоча нами і виділяються частки, що виражають різні семантичні відтінки слів і речень, частки модальні та емоційно-експресивні, ми розуміємо деяку умовність такого поділу, оскільки, вважаємо, що спільним знаменником для всього розмаїття часток є модальність, що всі вони в конкретній ситуації і конкретному контексті пов'язані з емоційно-семантичними відтінками, і мова може йти про перевагу одного з них, що названі відтінки поширюються на все висловлювання. На початку ж речення вони нагадують своєрідний детермінант.

Основні положення дисертації відображено в таких публікаціях:

1. Частки в сучасній українській мові. Методичні рекомендації до курсу морфології сучасної української мови. /У співавторстві/. - Одеса, 1980. - 56 с.
2. Методичні рекомендації до вивчення теми "Частка" у середній школі за оновленою програмою з української мови. - Одеса, 1981. - 36 с.
3. Емоційно-експресивні частки в сучасній українській мові // Методичні вказівки до спецкурсу для студентів II курсу філологічного факультету. /У співавторстві/. - Одеса, 1982. - 24 с.
4. Матеріали до спецкурсу "Частки в сучасній українській мові" для студентів II курсу /український відділ/ денної форми навчання. /У співавторстві/. - Одеса, 1983. - 56 с.
5. Місце і роль часток у ранній Шевченковій поезії //Тези доповідей та повідомлень на обласній міжвузівській науково-теоретичній конференції, присвяченій 175-річчю від дня народження Т.Г.Шевченка 19-21 квітня 1989 р. -Ч.2. - Одеса, 1989. -С.12-13.
6. До питання про функції часток //Шляхи посилення практичної спрямованості у викладанні близькоспоріднених /української і російської/ мов // Тези доповідей міжвузівської науково-методичної конференції 25-28 листопада 1990 р. - Одеса, 1990. - С.77-78.
7. Емоційно-експресивні частки та їх функції в дитячих оповіданнях М.М.Коцюбинського //Тези і матеріали доповідей обласної міжвузівської науково-методичної конференції 11-15 травня 1991 р. - Ч.1. - Одеса, 1991. - С.91-92.
8. На шляху системного і комплексного вивчення мови та посилення його практичної спрямованості. /У співавторстві/. //Я.А.Коменський і педагогічна сучасність // 36 матеріалів міжнародної наукової конференції 23-25 вересня 1992 р. - Одеса, 1992. - С.85-86.

Підписано до друку 14.05.1993р. Об.О, 9. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Тир. 100. Зам. 165. Безплатно.
ДОД КДЛП ім. Драгоманова, Київ, Пирогова, 9.